

УДК 930.1(477.87)

Т.М. БЕЗЕГА

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ**Безега Тетяна Михайлівна** – к.і.н., с.н.с. НДІ політичної регіоналістики Ужгородського національного університету (м. Ужгород)

У статті аналізуються стан і здобутки української історіографії про місце та роль Карпатської України. Автор розкриває і порівнює позиції та погляди українських істориків на передумови й процес проголошення Закарпатської України.

Ключові слова: Карпатська Україна, Закарпатська Україна, Радянська Україна, історичні дослідження, возз'єднання, приєднання.

В статье анализируются состояние и достижения украинской историографии о месте и роли Карпатской Украины. Автор раскрывает и сравнивает позиции и взгляды украинских историков на предпосылки и процесс провозглашения Закарпатской Украины.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Закарпатская Украина, Советская Украина, исторические исследования, воссоединение, присоединение.

This article analyzes the status and achievements of Ukrainian historiography on the role of Carpathian Ukraine. The author reveals and compares the positions and views of Ukrainian historians prerequisites and process declaration Transcarpathian Ukraine.

Keywords: Carpathian Ukraine, Transcarpathian Ukraine, Soviet Ukraine, historical research, reunion, joining.

© Т.М. Безега, 2012

Постановка проблеми. 26 листопада 1944 року в Мукачевому на I з'їзді Народних комітетів було ухвалено маніфест про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною і про вихід його зі складу Чехословаччини. А 29 червня 1945 року, з підписанням договору Радянського Союзу з Чехословаччиною, Закарпаття було включено до складу УРСР.

В договорі наголошувалося: «Закарпатська Україна (що згідно з чехословацькою конституцією має назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької республіки, возз'єднується згідно з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружнього договору обох Високих Договірних Сторін зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Керівництво нової Чехословаччини вже на початку 1944 р. висловило намір встановити дипломатичні відносини з Радянською Україною. Проте дипломатичні відносини між Чехословаччиною і Україною так і не були тоді встановлені. Як тільки був укладений радянсько-чехословацький договір від 29 червня 1945 р. про передачу Закарпатської України «її споконвічній матері — Україні», про встановлення дипломатичних відносин між УРСР і Чехословаччиною відразу ж забули. Цікаво зауважити, що підписання цього договору взагалі відбулося без жодної участі українських дипломатів і представників Закарпатської України, хоча формально текст договору складався також і українською мовою.

Лексичні штампи, в які належало обгорнути метафору «возз'єднання», були канонізовані в 1945 р. взірцями партійної публіцистики, що три-

умфально повідомляла про чергове «возз'єднання» - Закарпаття. Яскравим прикладом цієї фразеології може послужити редакційна стаття газети «Радянська Україна» від 30 червня 1945 р. з приводу підписання відповідної радянсько-чеської угоди: «Збулися надії і мрії, що плекались століттями... Закарпатська Україна, наша дорога і багатостраждальна сестра, приєднана нарешті до своєї батьківщини. Не відрізаною від єдиного українського дерева гілкою вона буде жити, а єдиним життям, щасливим і сонячним, з усіма українськими землями».

Не зупиняючись детально на цьому, вже доволі тривіальному сюжеті, відзначу, що фразеологічні кліше «одвічного тяжіння» до «возз'єднання» були остаточно відшліфовані під час святкування в 1945 р. 300-ліття приєднання України до Росії, оскільки головний наголос пропагандистського тиску падав на нібито багатовікове усвідомлення українським народом своєї братерської спільності з росіянами. Таким чином, історикам залишалося тільки поширити цей феномен на «колись насильницьки відторгнуті», а за радянських часів «щасливо возз'єднані» ті чи ті фрагменти території з вмістом українського етносу [56].

З часом, аналізуючи процес входження Закарпаття до складу великої України, як возз'єднання, деякі політики і дослідники зупиняються лише на подіях 1944-1945 років і, до того ж, по-різному трактують сам термін цього руху, вживаний у тих державах, кому воно свого часу належало. Як відомо, українська мова багата на синоніми, тому в текстах документів і в історичній літературі поряд з терміном «возз'єднання» вживаються — злука, з'єднання, з'єдинення, об'єднання, приєднання, прилучення, входження, навіть анексія у тих авторів, які упереджено ставляться до цієї події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Закарпатська Україна – це одна зі сторінок історії Закарпаття, яка стала прологом нової суверенної України. Демократизація українського суспільства сприяла дослідженню тем з історії, які раніше були або забуті, або заборонені [14]. Спогади, статті, наукові доробки, написані на основі нових архівних матеріалів, почали з'являтися на сторінках монографій і періодики. Історія Закарпатської України, як об'єкт дослідження, не стала винятком.

Невід'ємною частиною радянської та сучасної української історіографії є дослідження Закарпатської України, авторами якої є переважно більшість учених-істориків Ужгородського національного університету. Перш за все, хотілось би відзначити найбільш відомих дослідників, а саме: М.Трояна, І.Гранчака, М.Макару, В.Ілька, В.Худанича, О.Мишанича, І.Попа, Д.Данилюка, М.Болдижара, І.Шершуна, О.Довганича, Ю.Бисагу, С.Федаку і т.ін.

Мета дослідження. Аналізуючи історіографію питання Карпатської України, можна зазначити, що написано й опубліковано з даної теми чимало праць радянськими, українськими та закордонними дослідниками. Дана проблема завжди викликала гостру дискусію серед представників наукової громадськості. Наукові розвідки мали пресовий характер, згодом вони стали основою для створення ґрунтовних праць, у яких Закарпатська Україна досліджувалась не тільки як важливе явище в історії Закарпаття, а як складова всеукраїнського і загальноєвропейського розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. За роки радянської влади виданню збірників документів про возз'єднання Закарпаття з Україною приділялось дуже мало уваги. Серед видань бачимо лише збірники деяких архівних матеріалів. Зокрема питання пошуків шляхів співжиття нашими країнами у 1918—1919 роках частково висвітлювалися у збірниках «Шляхом Жовтня», т.І (1957) та «Під прапором Великого Жовтня» (1959). Визволення і возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною знайшло відображення в окремих загальнореспубліканських збірниках (1945, 1949) і лише через 20 років після цієї події вказаній проблемі був присвячений окремий 6-й том збірника документів «Шляхом Жовтня» (1965), а за Матеріалами республіканської науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (17-18 квітня 1975 р.), вийшов збірник наукових праць «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі – торжество ленінської національної політики КПРС» (1976).

Окремо хочемо відзначити наукові видання радянського періоду С.Белоусова «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» (1951) [5], Б.Бабій «Возз'єднання Західної України з Українською РСР» (1954) [2], В.Ілька «Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (1939-1944 рр.)» (1954), І.Євсєєва «Народные комитаты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944-1945)» (1954), М.Трояна «Того

дня зійшло сонце возз'єднання» (1979) [46] та В.Кульчицького, М.Настанюка, А.Ткача, В.Гачина, П.Гураля «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи)» (1985). Більш ширший аналіз досліджень про Закарпаття, в тому числі і 1944-1945 років, виконаних радянською історіографією, подано в монографії Д.Данилюка «Історіографія Закарпаття в новітній час (1917-1985)» (1987) [20].

Що ж до трагічних подій осені 1944 року, які стали наслідком застосування радянськими каральними органами масових репресій до місцевих громадян, саме в період підписання Маніфесту про возз'єднання, у повному обсязі вони стали відомими лише напередодні краху радянської держави.

Тож перед сучасною вітчизняною історичною наукою (після відходу тоталітаризму) розкрилися максимальні можливості реабілітації, пересомислення та відкриття заново потужних фактологічних пластів. Зняття ідеологічних заборон неодмінно приводить до появи, нових «полів для досліджень». Серед актуальних проблем першої черги цього контексту щоразу стають пошуки адекватних ціннісних орієнтирів для перегляду та оцінок політичної спадщини, кардинальних і вузлових віх політичної історії специфічного регіону чи країни в цілому. Тоталітаризм зазнав фіаско. Час порівняльних студій над цим історичним феноменом в усіх його проявах і модифікаціях [35]. Отже, зупинимось на основних працях закарпатських учених.

У роки незалежності України почали регулярно видаватися архівні документи і матеріали з цих доленосних проблем. Найбільше – про репресованих учасників Карпатської України і «Карпатської січі», які зазнали жорстоких переслідувань як від угорського, так і радянського політичних режимів. Серед них збірники документів: «Крізь пекло ГУЛА-Гів» (1996), «Дмитро Климпуш - головний комендант «Карпатської Січі» (1997), «Книга Пам'яті України: Закарпатська область», т.2 (1998), «Загиблі на чужині» (2003), в обласному томі у двох книгах «Реабілітовані історією» (2003, 2004). Окремий розділ документів опублікований у монографії «Вони боронили Карпатську Україну» (2002). Проблема входження Закарпаття до складу України яскраво представлена в збірнику документів «Возз'єднання» (два видання - 1999, 2001) [24].

Неможливо не згадати і про наукові видання, що були присвячені в різний період тій чи іншій річниці возз'єднання Закарпатської України, а саме: за матеріалами наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України «Закарпатська Україна. Осінь 1944 року», що проходила в Ужгороді (1994) [27], та наукової конференції, присвяченої 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною «1945 рік. Закарпатська Україна» (1995) [1].

Трохи згодом до 55-річчя світ побачив ряд інших наукових праць закарпатських дослідників з цього питання. За матеріалами міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю

возз'єднання Закарпатської України, з Україною вийшов науковий збірник «Возз'єднання» (2001). В якому було видано статті провідних українських і зарубіжних вчених, які займаються проблемами возз'єднання Закарпаття з Україною. У дещо іншому ракурсі висвітлено архівні документи самого возз'єднання, а також узгоджено самі категорії, які стосуються цієї важливої події [13].

До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною виходять видання і окремих науковців нашого краю. Серед таких неможливо не згадати М.Болдижара «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: завершальний етап» (1993) [8] та «Будьмо правдивими до минулого» (2000). В останній автор ділиться своїми думками про малодосліджені питання діяльності Закарпатської України, в тому числі й подає свої судження з приводу деяких окремих дослідників цієї проблеми [7], ще одним доробком науковця стала праця «Закарпаття між світовими війнами. Факти. Події. Люди. Оцінки» (2001) [9].

В 1999 р. у співавторстві М.Болдижар та О.Грін видають наукову роботу «Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 - початок 1946 рр.)», в якій автори на основі маловідомих першоджерел і деяких опублікованих матеріалів уперше аналізують державно-правові аспекти суті Закарпатської України [11].

Стосовно публікацій в пресі науковця хотілось би виділити: «Участь і думка народу у формуванні органів влади Закарпатської України», що вийшла до 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною» (2000) [10].

Цінними з точки зору документального забезпечення є роботи О.Довганича з цього періоду, що з'явилися у співавторстві, де йому особисто належить лєвова частка викладу. Весь свій доробок він узагальнив у докторській дисертації [22]. Особливо багато зробив у справі вивчення підпільного та партизанського комуністичного руху Закарпаття, репресивних акцій угорської та радянської влади. Його праці є сьогодні незамінним путівником і для фахівців, і для поціновувачів минулого краю. Вони відзначаються скрупульозністю та точністю в аналізі документальних свідчень, почерпнутих науковцем у центральних і регіональних архівах Чехії, Росії та України.

Хотілося б виділити науково-популярне видання підготовлене у співавторстві з З.Пашкуй та М.Трояном «Закарпаття в роки війни» (1990). Ця книга була написана на основі документів і матеріалів, які зберігалися в архівах (партійних, державних) Радянського Союзу, Угорської Республіки, Чеської і Словацької Федеративної Республіки, збірників документів, а також досліджень і публікацій радянських, угорських і чехословацьких істориків. В ній подано узагальнюючу картину соціально-політичного, економічного та національно-культурного життя краю в роки Другої світової війни [26].

Наступним хотілось би відзначити науковий збірник «Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне» (1997), де упорядником виступив О.Довганич [45], та збірник архівних докумен-

тів і матеріалів (трав. 1944 – січ. 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною «Возз'єднання» (1999), який О.Довганич разом з А.Шекетом упорядкували та написали до нього передмову [12]. О.Довганич виступив у ролі упорядника ще одного видання документальних спогадів та розповідів про делегатів Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, а саме: «Звершилося. Сталось. Навіки збулось!» (2001). В даному збірнику вміщено доповіді і виступи присвячені 55-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, урочистостям в Ужгороді і Києві, спогади делегатів, а також досі не друковані розповіді про окремих учасників Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, який проходив 26 листопада 1944 р. [28].

У місцевій періодиці виходять і ряд окремих публікацій О.Довганич, серед яких хотілось назвати: «Спогади Дмитра Пригари [До 55-річчя возз'єднання]» (2000) [23], «Засуджений до розстрілу... [Активний учасник національно-визвольного руху в складі організації ОУН у період угорської окупації М.Орос]» (2000) [25] та «Альтернативи возз'єднанню не існувало: [Возз'єднання Закарпаття з Україною]» (2001) [21]. Серед істориків один з найвагоміших внесків у висвітлення закарпатської проблематики з даного питання вніс М.Макара своєю монографією «Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.)» (1995) [30]. В цьому виданні на основі опублікованих документів, наукових праць та нововиявлених архівних матеріалів з позицій сучасного рівня історичних знань висвітлюються події кінця 1944-початку 1946 рр. пов'язані з визволенням краю від угорсько-фашистської окупації, возз'єднанням з Радянською Україною, аналізується досвід становлення народної влади й елементів державності Закарпатської України, розкривається діяльність Народної Ради в різних сферах суспільно-політичного й соціально-економічного життя, простежується суперечливий характер цих процесів.

М.Макара брав активну участь у написанні другого тому «Нарисів історії Закарпаття», де весь IX розділ був присвячений даному питанню, а саме: «Закарпатська Україна: досвід розвитку, проблеми возз'єднання (кінець 1944 - 1945 рр.)», в якому лєвова частка відводилась статтям М.Макари: «Утворення Народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною» у співавторстві з О.Довганичем та одноосібно: «Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ», «Вдосконалення діяльності органів влади», «Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття», «Відбудова і перетворення в галузі промисловості», «Соціальна політика народної влади», «Перетворення в галузі культури», «Національна політика народної влади», «Закарпатська Україна як етап у політичній історії краю» [34] та публікації в періодиці М.Макари, серед яких є: «Возз'єдналися ... з бажанням, виявленням населенням Закарпатської України», присвячене 53 річниці укладення Договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну (1998) [29].

В.Худанич належить до когорти відомих учених нашого краю. В 2001 р. за матеріалами міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною, ним був укладений науковий збірник з однойменною назвою «Возз'єднання». Тут було вміщено статті провідних українських і зарубіжних учених, якщо займаються проблемами возз'єднання Закарпаття з Україною. У дещо іншому ракурсі висвітлено архівні документи самого возз'єднання, а також узгоджено самі категорії, які стосуються цієї важливої події [13].

Серед періодичних публікацій науковця хочу виділити такі, як: «Той вікопомний 1945-й: [55-річчя з дня возз'єднання Закарпатської України з Україною]» (2000) [52], «Возз'єднання Закарпаття з Україною: Оцінки і сучасність» (2001) [50], «Правда і домисли про возз'єднання: [Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною]» (2004) [51].

Хотілося б звернути увагу на роботу В.Маркуся «Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945 рр.» (1992). Автор, котрий був безпосереднім учасником історичних подій на Закарпатті 1944-1945 рр., цієї книги ділиться спогадами про той час, уперше надає можливість ознайомитися з працею, що викликала у 1956 році роздратовану реакцію Радянських офіційних кіл своєю принциповою відмінною позицією у висвітленні цього питання. Головна увага зосереджується на історичному факті, що мав місце у самому серці Європи – приєднання Закарпатської України до СРСР 29 червня 1945 р. Автор нагадує про зміни на Закарпатській Україні, пов'язані у минулому з угорським або чехословацьким пануванням, а потім переходить до останнього періоду, що розпочався у квітні 1944 р., коли Червона Армія прибула в Карпати [31]. У 1999 р. В.Пагира видає історичний нарис до 55-річчя Першого з'їзду Народних комітетів Закарпаття України: «Разом з Україною». У книзі подаються матеріали про перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, який проходив 26 листопада 1944 року в м. Мукачеві, де було прийнято Маніфест про возз'єднання краю з Україною. Автор у своїй роботі подає списки делегатів з'їзду і запрошених гостей, обрання Народної Ради та ряд інших документальних і публіцистичних документів [36].

В 2002 р. Ф.Сабов публікує історичні матеріали, нариси: «Ми обрали своє майбутнє». Книга містить ряд цікавих матеріалів про Перший з'їзд Спілки молоді Закарпатської України [41]. Ще одною оригінальною працею Ф.Сабова стала «Вшануймо пам'ять подвижників» (2000), що присвячувалась 55-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною [40].

Не менш важливе місце в історіографії Закарпатської України належить багатьом відомим науковцям краю та звичайним дослідникам, серед яких хочу відзначити: В.Беда «Політико-правові аспекти питання про возз'єднання Закарпат-

ської України з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.)» (2001) [4], «Політико-правові аспекти возз'єднання Закарпаття з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.)» (2002) [3], Ю.Бисагу, Н.Коровську, В.Угляр «Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною» (1998) [6], В.Гайдош «Хочу торкнутись національного питання [Спогади про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною]» (1996) [15], П.Галду «Вся Україна – то велика родина: До 56-ї річниці Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною» (2000) [16] та «Таємний документ про наслідки «визволення» Закарпаття: [в 1945-1947 рр.]» (2001) [17], І.Гранчака та І.Попа «Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни» (1993) [19], І.Гранчак «Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ» (1995) [18], С.Махун «Закарпатська гілка українського дерева: повернення [55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною]» (2000) [32], О.Мишанича «Закарпаття – частина України: історія» (1994) [33], І.Поп «Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів» [37], В.Решетар «Довгоочікуваний день – возз'єднання: До 57-ї річниці Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України» (2001) [38], М.Росовську «Й.Сталін, Е.Бенеш і Закарпаття восени 1944 р.» (1993) [39], І.Сідей «Закарпаття готується до свята: Злука» (2000) [42] та «Як це було: 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною» (2000) [43], В.Тарасюка «Возз'єднання», що подолало час» [44], І.Уста «Історія веде лік нашому возз'єднанню [Возз'єднання Закарпаття з Україною]» (2001) [47] та «Цей день пам'ятним буде завжди: [відзначення 57 річниці I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України]» (2001) [48], С.Федаку «Визволення і возз'єднання Закарпаття: через терни до майбуття» (2001) [49], В.Шандора «Приєднання Карпатської України до Української РСР» (1993) [53], А.Шекети в єдиній українській родині: [Спогади голови ради делегатів I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України Андрія Шекети]» (2000) [54], І.Шершуна «Поступ у сьогодення: [Події на Закарпатті в 1945-47 рр.]» (1997) [55].

Висновки. Отже, можна констатувати, що дослідження різноманітних аспектів Закарпатської України перетворилося на актуальну проблему не тільки крайової, але й вітчизняної історичної науки. Воно повинно базуватися на традиційних та новітніх методологічних підходах, враховувати досвід як українських, так і зарубіжних науковців. І хоча предметна сфера крайової історіографії, яка стосується вивчення періоду Закарпатської України є надзвичайно широкою і має інтегративний характер, разом з тим, наукова розробка проблематики як складової регіональної історії ХХ ст., на нашу думку, сприятиме комплексній реконструкції вітчизняного історичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. 1945 рік. Закарпатська Україна : матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгород. держ. ун-т ; упоряд.: В. Задорожний, Р.Офіцинський. – Ужгород : Патент, 1995. – 134 с.
2. Бабій Б. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 196 с.
3. Бедь В. Політико-правові аспекти возз'єднання Закарпаття з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.). // Право України. – 2002. – № 8. – С. 120-122.
4. Бедь В.В. Політико-правові аспекти питання про возз'єднання Закарпатської України з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.). // Наук. вісн. Закарпат. ін-ту ім. А. Волошина. – 2001. – Вип. 1. – С. 95-98.
5. Белоусов С.М. Возз'єднання Українського народу в єдиній українській Радянській державі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – 168 с.
6. Висага Ю., Коровська Н., Угляр В. Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною. // українські землі в роки Другої світової війни: Наук.-метод. зб. матеріалів конф. – Ужгород, 1998. – С. 107-110.
7. Болдижар М. Будьмо правдивими до минулого: (До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною). – Ужгород, 2000. – 68с.
8. Болдижар М. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: завершальний етап»// Закарпаття між світовими війнами. – Ужгород, 1993. – С.149.
9. Болдижар М. Закарпаття між світовими війнами. Факти. Події. Люди. Оцінки. - Ужгород, 2001. – 148с.
10. Болдижар М. Участь і думка народу у формуванні органів влади Закарпатської України: До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною. // Європа-центр. – 2000. – 29 квіт. – С. 5.
11. Болдижар М., Грин О. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 р. - початок 1946р.). – Ужгород: «полічка «Карпатського краю», 1999. – 104 с.
12. Возз'єднання: Зб. архів. док. і матеріалів (трав. 1944 – січ. 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною. / Упорядкував та перем. О.Д. Довганич, А.М. Шекети. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 314 с.
13. Возз'єднання: Матеріали Міжн. наук. конф., присвяч. 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Укладач: В.І. Худанич. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 180 с.
14. Василюк Н.Д. Сучасна українська історіографія про Карпатську Україну в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни – режим доступу: www.kyiv.u.edu.ua/vmv/v/03/vasylyna.htm
15. Гайдош В. Хочу торкнутись національного питання: [Спогади про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною]. // Подкарпат. Русь. – 1996. – 27 апр.
16. Галда П. Вся Україна – то велика родина: До 56-ї річниці Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною. // Ужгород. – 2000. – 25 листоп. – С. 5.
17. Галда П. Таємний документ про наслідки «визволення» Закарпаття: [в 1945-1947 рр.]// Ужгород. – 2001. – 17 листоп. – С. 11.
18. Гранчак І. Підготовка і проведення З'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ (1995) // Нариси історії Закарпаття. Т II (1918-1945) / Під ред. І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С. 583- 592.
19. Гранчак І., Поп І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни // Карпатика. – Вип. 2. – 1993. – С. 223-236.
20. Данилюк Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917-1985). – Львів: «Вицашкола», 1987. – 130 с.
21. Довганич О. Альтернативи возз'єднанню не існувало: [Возз'єднання Закарпаття з Україною]. // Новини Закарпаття. – 2001. – 27 січ. – С. 14.
22. Довганич О. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938-1945 рр): Дисертація у вигляді наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Ужгород, 1997. – 72 с.
23. Довганич О. Спогади Дмитра Пригари: [До 55-річчя возз'єднання]. // Новини Закарпаття. – 2000. – 20 трав. – С.14.
24. Довганич О., Корсун О. В Ужгороді готуються до друку новий збірник документів про возз'єднання Закарпаття з Україною. - <http://ua-reporter.com/novosti/23733>. - 13 жовтня 2007 р.
25. Довганич О., Коршинський І. Засуджений до розстрілу... [Активний учасник нац.-визвольного руху в складі орг. ОУН у період угор. окупації М. Орос]. // Новини Закарпаття. – 2000. – 9 листоп. – С. 5.
26. Довганич О., Пашкуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. – Ужгород: Карпати, 1990. – 171 с.
27. Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгород. ун-т ; упоряд.: В. Задорожний, Р. Офіцинський. – Ужгород : Патент, 1995. – 137 с.
28. Звершилося. Сталося. Навіки збулось! 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною: Док., спогади, розповіді про делегатів Першого з'їзду нар. ком. Закарпат. України / Упоряд.: О. Довганич. – Ужгород: Карпати, 2001. – 126 с.
29. Макара М. «Возз'єдналися... з бажанням, виявленням населенням Закарпатської України»: 29 червня минає 53 роки укладення Договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну // Новини Закарпаття. – 1998. – 27 черв. – С. 6.
30. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944-січень 1946 рр.). Ужгород, 1995. – 108 с.
31. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945 рр. – К., 1992. – 43 с.
32. Махун С. Закарпатська гілка українського дерева: повернення: [55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною]. // День. – 2000. – 1 лип. – С. 4.
33. Мишанич О. Закарпаття – частина України: історія. // Альманах Укр. Братського Союзу. – 1994. – С. 103-113.
34. Нариси історії Закарпаття. Т II (1918-1945) / Під ред. І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С. 576- 664.
35. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – С.5.
36. Пагира В. Разом з Україною: Іст. нарис до 55-річчя Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 64 с.
37. Поп І. Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів. - In Карпатський край. - V. 1-4. (110). - 1995. – с.68-72.
38. Решетар В. Довгоочікуваний день – возз'єднання: До 57-ї річниці Першого з'їзду нар. ком. Закарпат. України. // Новини Закарпаття. – 2001. – 20 лист. – С. 6.
39. Росовська М. Й.Сталін, Е.Бенеш і Закарпаття восени 1944 р.// Карпатика. – В.2. – 1993. – С.211-212.
40. Сабов Ф. Вшануймо пам'ять подвижників: Спогад: До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною. // Новини Закарпаття. – 2000. – 30 берез. – С. 7.
41. Сабов Ф. Ми обрали своє майбутнє: Історичні матеріали, нариси. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 88 с.
42. Сідей І. Закарпаття готуються до свята: Злука. // Демократ. Україна. – 2000. – 8 черв. – С. 1.

43. Сідей І. Як це було: 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною. // Демократична Україна. – 2000. – 30 черв. – С. 2.
44. Тарасюк В. «Возз'єднання», що пододало час: [Зб. арх. док. і матеріалів / трав. 1944 – січ. 1946 рр.]. // Ужгород. – 2000. – 29 січ. – С. 12.
45. Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне / Упоряд. О.Д. Довганич. – Ужгород, 1997. – 164 с.
46. Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання. – Ужгород: Карпати, 1979. – 136 с.
47. Уста І. Історія веде лік нашому возз'єднанню: [Возз'єднання Закарпаття з Україною]. // Новини Закарпаття. – 2001. – 3 лип. – С. 2.
48. Уста І. Цей день пам'ятним буде завжди: [відзначення 57 річниці І з'їзду Нар. Ком. Закарпат. України]. // Новини Закарпаття. – 2001. – 29 листоп. – С. 1-2.
49. Федака С. Визволення і возз'єднання Закарпаття: через терни до майбуття // Ужгород. – 2001. – 27 жовт. – С. 1, 11.
50. Худанич В. Возз'єднання Закарпаття з Україною: Оцінки і сучасність. // Наук. вісн. Закарпатс. ін-ту ім. А. Волошина. – 2001. – Вип. 1. – С. 68-71.
51. Худанич В. Правда і домисли про возз'єднання: [Возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною]. // Закарпат. правда. – 2004. – 19 листоп. – С. 6.
52. Худанич В. Той вікопомний 1945-й: [55-річчя з дня возз'єднання Закарпат. України з Україною]. // Новини Закарпаття. – 2000. – 27 черв. – С. 4,5.
53. Шандор В. Приєднання Карпатської України до Української РСР. // Українські Карпати: Матеріали Міжнар. наук. конф. «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (26 серп. – 1 верес. 1991 р.). – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 574-581.
54. Шекета А. В єдиній українській родині: [Спогади голови ради делегатів І з'їзду Нар. Ком. Закарпат. України Андрія Шекети]. // Новини Закарпаття. – 2000. – 27 черв. – С. 3,4.
55. Шершун І. Поступ у сьогодення: [Події на Закарпатті в 1945-47 рр.] // Новини Закарпаття. – 1997. – 21 січ. – С. 5.
56. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфа в історіографії. – режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>.